

П 86 Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / [ред. кол.: Побірченко Н. С. (гол. ред.) та інші]. – Умань : ФОРМ Жовтий О. О., 2014. – Випуск 51. – 242 с.
ББК 74.20я5

УДК 37.018.51

Віра Мелешко

ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ В СІЛЬСЬКІЙ МАЛОЧИСЕЛЬНІЙ ШКОЛІ

Одним із основних напрямів оновлення освітнього процесу у сільській малочисельній школі є перехід на парадигму рівневої диференціації, що підтвердила свою продуктивність в реалізації змісту шкільної освіти на різних етапах навчання. На цій основі розробляється зміст сучасних підручників, здійснюється систематизація навчального матеріалу, що враховують особистісні якості дитини, її можливості й різнобічні психологічні характеристики та якості.

Інтерес до проблеми організації навчання в малочисельних школах посилюється в період переходу на гуманізовану систему оцінювання навчальних досягнень учнів та новий зміст освіти і в період зниження рівня наповнюваності класів у сільських школах. Увагу дослідників цікавлять проблеми, що пов'язані з розвитком теорії диференційованого навчання, різнорівневого підходу як певного напрямку в педагогічній науці. Зокрема в дослідженнях А. О. Остапенко, Л. В. Байбородової, П. І. Сікорського та інших обґрунтовано основні переваги диференційованого навчання, що свідчить про перспективність його використання у сучасній педагогічній практиці [1].

Вченими розкрито сутність рівневої диференціації та її вплив на результати навчально-виховного процесу. Автори у формі теоретичних висновків підкреслюють значущість шкільного навчання, його можливості в реалізації компетентнісного, диференційованого, особистісно-орієнтованого, індивідуального підходів, що дозволяє найповніше розширювати і поглиблювати знання дітей, врахувати їхні особистісні якості та характеристики.

Аналіз вітчизняної та зарубіжної педагогічної й методичної літератури свідчить про увагу вчених до вивчення різних аспектів диференціації та індивідуалізації у процесі навчання, зростає кількість праць теоретичного та практичного характеру, в яких обґрунтовуються механізми використання зазначених технологій (О. О. Кірсанов, Є. С. Рабунський, Г. Ф. Кумаріна, В. М. Володько та інші).

Мета статті – розкрити здійснення диференційованого підходу в сільській малочисельній початковій школі засобами підручника.

Слід зазначити, що ще в середині XIX століття великий вчений-педагог К. Д. Ушинський у своїх висновках зазначав: «Поділ учнів на дві групи, одна з яких сильніша від іншої, не лише не шкідливий, а й корисний, але за умови,

що наставник уміє, працюючи з однією групою сам, а іншій давати корисні самостійні справи» [2].

Фундаментальні категорії дидактики «диференціація», індивідуалізація» можна розглядати як філософські категорії, що існують у єдності з категорією інтеграція. При цьому процес диференціації вважається проявом універсального закону розвитку систем від загального до часткового.

Значний внесок у розроблення змісту освіти на диференційованих засадах (для початкової школи, в тому числі й малочисельної) зробила академік О. Я. Савченко. У наукових публікаціях автор зазначає, що процес підручникотворення не набув реальних важелів контролю за їх відбором, експертизою впровадження, вказує на допущення недоліків у розв'язанні проблем наступності у змісті підручників у шкільній вертикалі [3, с. 19].

Обґрунтування змісту навчально-виховного процесу знаходимо у дослідженнях вченого, автора підручників Н. М. Бібік, яка наголошує: «Якість освіти за методиками її оцінювання, що склалися у світовій практиці, постає не як сумарний вираз знань і вмінь з предметів навчального плану, а як інтегрований показник усіх етапів становлення особистості, що охоплює не лише результати навчально-виховного процесу в порівнянні з нормативами, завданнями у стандартах, а й життєвий і навчальний досвід учня, умови й характеристики процесу навчання та виховання» [3, с. 146].

Обґрунтуванню методики реалізації змісту освіти у сільській школі, що здійснюється на рівневій диференціації, слугують також наукові узагальнення та висновки сучасних вчених Л. В. Байбородової, В. Г. Бочарової, М. П. Гур'янової, З. М. Онишківа, Г. І. Коберник та ін.

Реалізація змісту освіти в сільській початковій школі тісно пов'язана з особливостями навчального процесу, що обумовлені наступними аспектами:

□ організаційно-педагогічними:

- організація навчального процесу в малих групах;
- нечисленність навчальних груп за складом, рівнем пізнавальних інтересів;
- висока частота використання форм індивідуального навчання;
- обмеження процесів змагальності в груповій взаємодії;

□ психологічними:

- пасивність у спілкуванні та діалоговій взаємодії;
- надмірна напруженість (спричинена контролем вчителем);
- звуженість навчального середовища.

За результатами дослідження доведено, що диференціація навчального матеріалу в початковій школі за різними цілями та критеріями активізує розумовий розвиток особистості учня, спонукає до пошуку шляхів вирішення завдань різної складності. Застосування технологій рівневої диференціації на основі врахування когнітивних показників чи якостей учнів створює можливість для об'єднання їх в групи одновікового складу за ознаками схожості психофізіологічних і індивідуально-навчального змісту, рівень якого залежить від темпів засвоєння, рівня мотивації, навчальних здібностей, набутих компетентностей школяра та ін.

Технологія рівневої диференціації навчання передбачає врахування особистісних якостей та характеристик учня, формулювання мікроцілей і прогнозування результатів. Рівнева диференціація навчання ґрунтується на міцній психолого-педагогічній теорії, розробленій в радянську добу психологом Л. С. Виготським про перехід в процесі навчання розумового розвитку учня із зони «актуального розвитку» в зону «найближчого розвитку», що здійснюється на основі діяльності, яка переходить від репродуктивного рівня до продуктивного [4].

Водночас у педагогічній практиці не завжди вчителі повною мірою використовують можливості диференційованого навчання. Серед причин нераціонального використання рівневої диференціації засобами підручника вчителі називають такі:

- відсутність достатнього методичного супроводу процесу диференціації у початковій школі (42 %);
- значні витрати часу на підготовку диференційованих завдань для групової та індивідуальної роботи (38 %);
- відсутність чіткого поділу навчального матеріалу для організації різнорівневого навчання (48 %).

У сільській школі переважно мала чисельність учнів в класі дозволяє налагоджувати тісний контакт між учителем і учнями, виявляти та враховувати рівень готовності дитини до навчання, широко використовувати технології індивідуального та диференційованого навчання, добирати відповідні форми та методи, враховуючи особистісні характеристики (емоційний, психічний, інтелектуальний стан розвитку особистості).

З огляду на це відповідним чином конструюється зміст сучасних підручників, що виконують різні освітні функції. Кількість функцій підручника, що виокремлюються науковцями, коливається в середньому від 7 до 12 назв, що свідчить про багатофункціональну роль шкільної книги.

Серед сукупності функцій сучасного підручника у педагогічних джерелах найчастіше дослідники вказують на трансформаційну, інформаційну, функцію систематизації, закріплення й контролю знань, самоосвіти, інтегруючу, координуючу, розвивально-виховну.

У сучасних дослідженнях, пов'язаних зі змістом освіти, чітко простежується сукупність проблем, які потребують наукового обґрунтування та детального вивчення. Зокрема: обґрунтування функціональної спрямованості підручника, що впливає з цілей і завдань сучасної стандартизованої шкільної освіти; визначення способів й засобів реалізації функцій підручника у різних типах навчальних закладів; розроблення дидактичних вимог до моделювання шкільних підручників з різних освітніх галузей та ін.

Зважаючи на те, в малочисельних класах безальтернативним засобом навчання залишається шкільний підручник, що слугує важливим носієм знань. Самоосвітня функція підручника (користування ним на уроці) стимулює інтерес до подальшого самостійного навчання, дослідження,

самоосвіти, пробуджує в учнів потребу у розвитку пізнавальних, технічних, інтелектуальних здібностей, позитивної мотивації до навчання.

Реалізація змісту в малочисельних класах актуалізує використання різних форм навчальної діяльності: фронтальної, індивідуальної, групової роботи, парної, самостійної та ін. Характерною особливістю навчально-виховного процесу в таких закладах є широке використання різних видів самостійної роботи з учнями, що вважається вагомим компонентом уроку.

Специфіка навчального процесу у різновікових групах полягає в тому, що методичні прийоми, форми роботи потребують динамічних видозмін, модифікації, обумовлених малою чисельністю учнів, в іншому випадку це призводить до надмірної опіки та втомленості дітей.

Враховуючи специфіку навчально-виховного процесу, у малокомплексних школах важливо, щоб тексти підручників містили достатньо додаткового матеріалу різнорівневого характеру, розрахованого на різні навчальні можливості дітей, передбачали варіативний матеріал для проведення самостійної, групової та індивідуальної роботи, що вважаються продуктивними у малочисельних класах і класах-комплексах.

Впродовж останнього десятиліття у сільських малих населених пунктах свою життєдіяльність підтвердили навчальні заклади нового типу «Школа-родина», де учні різновікових груп (1–4 класів) одночасно навчаються в одному приміщенні. Зрозуміло, що навчально-виховний процес у такій школі не може дублювати традиційного. Методика роботи вчителя в цих закладах пов'язана з особливостями навчання учнів різновікових груп.

На уроці учень має знайти матеріал, доступний йому для самостійного опрацювання, для поглиблення знань і розвитку вмінь. Загалом у процесі урочного навчання вчитель має пробуджувати інтерес до предмета, сприяти стійкому формуванню пізнавальних якостей дитини, розвивати вміння самостійно мислити, працювати з книгою, розвивати бажання поповнювати свої знання, розширювати предметні компетенції та ін.

Значущість шкільного навчання у малочисельних класах значно розширюється завдяки активному використанню технічних засобів навчання, які разом з підручником доповнюють навчально-методичний комплекс.

Стрімкий розвиток засобів масової інформації, насичення навчального процесу аудіовізуальними й іншими засобами підвищить продуктивність освітнього процесу. Адже кіно, радіо, телебачення, періодична преса, науково-популярна й довідкова література наповнюють освітній простір великою кількістю найрізноманітнішої інформації, причому жодний підручник з ними конкурувати не може. Проте засоби масової інформації часто несуть інформацію, яка не завжди доступна, зрозуміла дитині, відповідає її віковим особливостям, й за змістом частіше залишається не системною, а фрагментарною.

Значущість навчально-виховного процесу зростає в сільській школі, якщо його зміст орієнтований на інтелектуальний розвиток дитини, що часто формується переважно на уроці. При цьому зміст навчання доповнюється матеріалом енциклопедичної інформації, довідкової інформації, а процес

навчання стає дієвішим, продуктивнішим, цікавішим для учнів, збагачує їхні знання та компетентності, а вчитель у малочисельному класі при цьому виконує роль т'ютора, помічника, який супроводжує пошукову, самостійну діяльність дитини.

Можливості структурування навчального матеріалу та його поетапного вивчення за розділами, темами сприяє широкому використанню на уроці методики дидактичних блокових одиниць, що сприяє засвоєнню головного, найбільш важливого. Після фронтального опрацювання необхідної інформації проводиться різна за складністю самостійна робота. При цьому використовуються матеріали підручника для проведення різних форм самоконтролю і самооцінки, ключі до тестів та ін.

У сільській місцевості існують широкі можливості для спілкування дитини з природою, що розширює використання нестандартних форм навчання. Проведення екскурсій, уроків під відкритим небом, робота на дослідних ділянках, проектування квітників і догляд за ними, організація дослідницької роботи у шкільній теплиці також потребують детального віддзеркалення у змісті підручника.

Навчання учнів в різних вікових групах здійснюється за підручниками масових шкіл, проте допоміжний матеріал має велике значення для проведення індивідуальної і самостійної роботи учнів.

Зокрема дидактичним матеріалом у підручниках для молодших школярів слугують зведені покажчики навчальних орієнтирів, що узагальнюють усі умовні позначення, розшифровують їх, а також алгоритми виконання завдань, орієнтовні зразки їх виконання тощо. Якість нових підручників для молодших школярів значно зросла, адже окрім цікавого змістового наповнення в них вміщено достатньо додаткових елементів: інструктивно-методичні вказівки, поради, зразки та алгоритми дій, матеріали для самоконтролю і самоперевірки та ін.

Серед засобів навчання, що перебувають у розпорядженні вчителя, використовуються ті, що здатні забезпечити певний внутрішній взаємозв'язок між компонентами системи навчання, і його найповнішого засвоєння учнями на кожному етапі вивчення.

Провідне місце на уроці в малочисельному класі займає індивідуальна робота, що використовується як окремий вид диференціації. Науковцями доведено, що індивідуальна робота сприяє розвитку самостійності, впевненості, слугує ефективною формою для поглиблення знань, ліквідації прогалів у вивченні того чи іншого матеріалу. Успіх індивідуальної роботи визначається підбором диференційованих завдань, систематичним контролем учителя за ходом виконання, наданням своєчасної допомоги в разі виникнення труднощів тощо. Індивідуальний підхід потребує також підвищеної уваги вчителя під час її перевірки, використання процедур заохочення тощо.

Сучасні дослідники розглядають поняття «диференційований підхід» як дидактичне положення, що передбачає поділ класу на групи за інтересами, за темпом засвоєння та ін., розглядаючи диференційований підхід як:

- пристосування форм і методів роботи до індивідуальних особливостей учнів (Є. С. Рабунський) [5, с. 15];
- особливий підхід учителя до різних груп учнів, який полягає в організації навчальної роботи, різної за змістом, складністю, методами, прийомами (О. А. Кірсанова) [6, с. 35];
- спосіб оптимізації, який передбачає оптимальне поєднання загальнокласних, групових і індивідуальних форм навчання (Ю. К. Бабанський) [7, с. 21].

Індивідуальна робота як вид диференціації пов'язана як з використанням шкільної книги, так і спеціальних посібників чи робочих зошитів. При цьому також використовуються варіативні види роботи (наприклад, за рівнем складності, за обсягом та ін.). Зокрема на уроках математики практикується робота з опорними картками, інструкціями, алгоритмами до виконання завдань, схемами, тестовими вправами та завданнями та ін.

Важливо, щоб зміст завдань, вправ та інших видів діяльності були для учнів зрозумілими, цікавими і сприяти активному формуванню навчальних, предметних та інших важливих для них компетенцій.

Важливим засобом формування в учнів інтересу до навчання, розвитку пізнавальної активності, мотивів навчання є організація ігрової діяльності учнів, в тому числі і засобами підручника. За твердженням Ш. О. Амонашвілі, «без педагогічної гри неможливо захопити учнів, залучити їх у світ знань і моральних переживань, зробити активними учасниками й творцями уроку».

Ігрові ситуації роблять урок різнобарвним, цікавим, що надає йому емоційного забарвлення. Групові форми, що використовуються під час дидактичної гри, спонукають до пошуку колективних дій, підвищують вплив змагальності, активізують як слабких, так і сильних учнів. Саме тому не можна нехтувати роллю дидактичних ігор у процесі диференційованого навчання.

Працюючи із завданнями ігрового характеру диференційованого змісту (за параметрами міцності, складності, усвідомленості), учні проявляють активність, інтерес у виборі завдань, прагнуть до підвищення їх складності, самостійно вибираючи рівень виконання. Елементи змагальності, що присутні на уроці, активізують прояв працьовитості, організованості, що спонукає до усвідомленого засвоєння навчального матеріалу.

Дидактична складова рівневого підходу у реалізації змісту підвищує ступінь відповідальності учня за результати роботи, а з іншого боку розширює інтерес до предмета, поглиблює навчально-пізнавальні здібності, створює середовище для реалізації та оптимального поєднання різних форм та видів роботи, що позитивно позначаються на емоційному стані дітей, на рівні засвоєння знань, оволодінні предметних та ключових компетентностей сільських школярів.

Використання рівневої диференціації позитивно впливає на розвиток пізнавальної компетентності учнів: підвищення мотивації й задоволеності навчанням, зростання навченості з предмета, розвиток пізнавальної

самостійності, здатності самостійно працювати. Організація навчання в варіативних групах сприяє розвитку комунікабельності, працьовитості, організованості, розширенню умінь здійснювати вибір і нести відповідальність за результати роботи.

Водночас, рівневий підхід в реалізації змісту освіти є вираженням принципів диференціації, гуманізації освіти, що забезпечує умови для самостійного вибору складності навчального матеріалу, власного оцінювання глибини засвоєння знань, відкриває простір для прогнозування подальших дій для подальшого розвитку особистості.

Реалізація диференційованого підходу в навчанні молодших школярів сприяє підвищенню рівня сформованості пізнавальної компетентності, зростанню мотивації до навчання, інтересу до знань.

Розглянуті питання, пов'язані із функціонуванням сучасної малочисельної школи, потребують докладного вивчення, аналізу, розробки, пошуку найбільш оптимальних шляхів розв'язання. Однак навіть таке стисле висвітлення цієї проблематики стане у нагоді не лише вчителям, які вже працюють у малочисельних школах, а й тим, хто ще тільки збирається ступити на цю непросту, але таку важливу й необхідну для наших дітей стежину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сікорський П. І. Теорія і методика диференційованого навчання / П. І. Сікорський. – Л. : Сполох, 2000. – 422 с.
2. Ушинский К. Д. Собрание сочинений / К. Д. Ушинский. – М.–Л., 1950.
3. Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / [редкол.]. – К. : Пед. думка, 2000. – Вип. 2. – С. 15–20.
4. Выготский Л. С. Педагогическая психология / под ред. В. В. Давыдова. – М. : Педагогика, 1991. – 480 с.
5. Рабунский Е. С. Индивидуальный подход в процессе обучения школьников / На основе анализа их самостоятельной учебной деятельности / Е. С. Рабунский. – М. : Педагогика, 1975. – 182 с.
6. Кирсанов А. А. Индивидуализация учебной деятельности учащихся / А. А. Кирсанов. – Казань, 1980. – 207 с.
7. Бабанский Ю. К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе / Ю. К. Бабанский. – М. : Просвещение, 1985.